

ВНЕСОК ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-Х – У 1960-Х РОКАХ

INTELLIGENCE INTO THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN CULTURE IN THE SECOND HALF OF 1950-TH – 1960-TH YEARS

Стаття розкриває період хрущовської відлиги після смерті Й. Сталіна та розвінчання його культу, які створили передумови для появи нового покоління талановитих літераторів і митців. Шістдесятники – назва нового покоління української національної інтелігенції, що ввійшла в культуру та політику України у другій половині 1950-х – у 1960-х роках. Шістдесятників представляли поети: І. Драч, М. Вінграновський, В. Симоненко, Л. Костенко, Є. Гуцало, літературні критики І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний та інші. Українські митці-шістдесятники своїми творами й активною громадською діяльністю намагалися відроджувати національну свідомість, боролися за збереження української мови та культури. Вони розвинули активну культурницьку діяльність, яка виходила за межі офіційно: влаштували неформальні літературні читання та художні виставки, вечори пам'яті репресованих митців, ставили замовчувані театральні п'єси. З появою шістдесятників гостро постала проблема «батьків і дітей» у літературі. Молода генерація закидала «літературним батькам» відповідальність за сталінські злочини, пристосуванство до деспотичного режиму. Своєрідним організаційним осередком руху шістдесятників став київський клуб творчої молоді «Сучасник», що виник у 1959 році. Його очолив Лесь Танюк, а найактивнішими учасниками були Алла Горська, Михайлина Коцюбинська, Микола Вінграновський, Іван Драч. Серед основних форм їхньої багатогранної діяльності були: відродження різдвяних вертепів, організація різноманітних мистецьких зуртків, пошук місць масових поховань сталінських жертв, вечори пам'яті відомих діячів: Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Куліша, Л. Курбаса, виступи у пресі тощо. Під впливом київського осередку створено клуб творчої молоді «Пролісок» у Львові, керівником якого став Михайло Косів, а діяльними членами – брати Михайло і Богдан Горині, подружжя Калинців, Михайло Осадчий та інші. Убачаючи у пошуках творчої інтелігенції зародки опозиційності, відступ від основних канонів, влада перейшла в наступ на шістдесятників. Гоніння на шістдесятників привели до того, що частина з них «переорієнтувалися», ставши покірними режимові, інші відійшли від громадської діяльності й зайнялися суто фаховими справами, але були й такі, хто не відмовився від своєї позиції і пішов на загострення стосунків із владою. Із середини 1960-х років шістдесятники розпочали формування політичної опозиції комуністичному режиму і незабаром стали активними учасниками дисидентського руху в Україні.

Ключові слова: тоталітаризм, лібералізація, десталінізація, відлига, інтелігенція, шістдесятники, українська культура, рух опору, дисиденти, національна свідомість.

The article reveals the period of Khrushchev's "thaw" after the death of Stalin and the debunking of his cult, which created the prerequisites for the emergence of a new generation of talented writers and artists. The Sixties is the name of the new generation of the Ukrainian national intelligentsia, who entered the culture and politics of Ukraine in the second half of the 1950s–1960s. The Sixties were represented by the poets: I. Drach, N. Vingranovsky, V. Simonenko, L. Kostenko, E. Gutsalo, literary critics I. Dzyuba, E. Sverstiuk, I. Svetlichny and others. The Ukrainian Sixties with their works and active public work tried to revive the national consciousness, fought for the preservation of the Ukrainian language and culture. They developed an active cultural activity that went beyond the limits of officialdom: they organized informal literary readings and art exhibitions, memorial evenings for repressed artists, and staged previously banned plays. With the advent of the sixties, the problem of "fathers and children" in literature became acute. The young generation made the "literary parents" responsible for the Stalinist crimes, adaptation to the despotic regime. A kind of organizational center of the Sixties movement was the Kiev club of creative youth "Sovremennik", which emerged in 1959. He was headed by Les Tanyuk, and the most active participants were Alla Gorskaya, Mikhailina Kotsyubinskaya, Nikolai Vingranovsky, Ivan Drach. Among the main forms of their multifaceted activities: the revival of Christmas nativity scenes, the organization of various art circles, the search for places of mass graves of Stalinist victims, memorial evenings of famous figures: T. Shevchenko, I. Franko, Lesya Ukrainka, M. Kulish, L. Kurbas, speeches in press and more. Under the influence of the Kiev cell, a creative youth club "Snowdrop" was created in Lviv, headed by Mikhail Kosov, and the active members are the brothers Mikhail and Bogdan Goryn, the spouses Kalinets, Mikhail Osadchy and others. Seeing in search of creative youth the germs of opposition, a retreat from the main canons, the power went over to the offensive on the sixties. Administrative measures were taken against the recalcitrant: they were not allowed to be printed in magazines and newspapers; dispersed literary and artistic evenings; closed clubs of creative youth. Persecution of the sixties led to the fact that some of them "reoriented", becoming a submissive regime, others moved away from social activities and engaged in purely professional affairs, but there were also those who did not give up their position and aggravated relations with the authorities. Since the mid 1960s the Sixties began to form a political opposition to the communist regime and soon became active participants in the dissident movement in Ukraine.

Key words: totalitarianism, liberalization, destalinization, thaw, sixties, Ukrainian culture, intelligentsia, resistance movement, dissidents, national identity.

УДК 94 (477)

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-14-1-23>

Краснянська Н.Д.,

старший викладач кафедри українознавства та соціальних наук Одеського державного екологічного університету

Слободянюк О.Р.,

старший викладач кафедри українознавства та соціальних наук Одеського державного екологічного університету

Із часом зростає інтерес учених, письменників-літературознавців, журналістів, мистецтвознавців до хрущовської відлиги і пов'язаного з нею явища шістдесятництва та руху опору інтелігенції.

На думку вченого О. Зарецького, українське відродження 1960-х рр. є «значною мірою підґрунтям сьогоденної етнокультурної ситуації. Відлига була спробою зняти етнокультурну деформацію

та сконсолідувати державу. Тому принципово важливим уявляється аналіз відлиги само як періоду радянської історії» [1, с. 122]. Варто зауважити, що шістдесятництво, формування і розвиток інакодумства в суспільстві характерне не лише для української історії ХХ ст., а й для історії колишніх радянських республік та країн східної Європи, передусім соціалістичного табору. Великим поштовхом до виникнення цього явища була десталінізація суспільства та розгортання світового правозахисного руху, стимульованого ухваленою в 1948 р. та з 1963 р. поширеною в Україні Загальною декларацією прав людини.

Постановка проблеми в загальному вигляді.

У статті аналізується внесок інтелігенції в розвиток української культури в умовах відлиги. Українська інтелігенція завжди була і є тією силою, яка не залишається осторонь тих процесів, що відбуваються в суспільстві, і прагне до цивілізованого методу вирішення проблем, які є постійними супутниками людського життя. Тому вивчення досвіду діяльності української інтелігенції актуальне, особливо в наш час, коли знижується рівень духовної культури суспільства, здебільшого нинішнього молодого покоління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематиці українського шістдесятництва, творчості окремих його представників, українському рухові опору присвячено низку історичних, культурологічних, літературознавчих досліджень в Україні та за її межами, зокрема праці Б. Захарова, О. Бажана, М. Жулинського, Н. Зборовської, О. Пахльовської, М. Ільницького, В. Литвина, Л. Тарнашинської, О. Зарецького, Т. Салиги, Е. Соловей, Ю. Шевельова, О. Заплотинської, О. Каленченка, Л. Медведєвої та багатьох інших. Особливо цінний той факт, що до проблеми українського шістдесятництва звертаються молоді дослідники [2, с. 192]. Книга Б. Захарова «Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)» [3] висвітлює історію шістдесятництва, дисидентського руху в Україні. Автор намагається визначити місце дисидентського руху в історичному процесі, розглянути культурологічні аспекти цього явища, дослідити весь спектр дисидентських напрямів і течій, що існували в Україні в цей період. У ґрунтовній праці Л. Тарнашинської «Сюжет доби: дискурс шістдесятництва в українській літературі ХХ ст.» [4] зроблено спробу всебічного аналізу українського шістдесятництва. Проблема українського національного руху, інакомислення й ідеологічним репресіям в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (далі – УРСР) 1950–1980-х рр. присвячено низку публікацій Олега Бажана [5], Юрія Данилюка [6], Володимира Литвина [7]. У праці Олени Заплотинської «Інтелектуальний нонконформізм в Україні в 60–70-х рр. ХХ ст. (Історико-культурний аспект)» [8] здійснено соціально-демографічний

аналіз складного і суперечливого явища української культури минулого століття – літературного шістдесятництва. На підставі аналізу різних за походженням історичних джерел – архівних документів, публіцистичної, мемуарної літератури, обґрунтовано кількісний склад письменників-шістдесятників, встановлено віковий ценз і регіональне походження митців, які склали ядро цього явища, виявлено дислокацію осередків літературної інтелігенції, що стали основою для формування шістдесятництва в Україні. З урахуванням отриманих під час дослідження результатів зроблено спробу впорядкувати категоріальну сферу, визначитися з уживанням дефініцій на означення явищ, що мали місце в культурній сфері України в епоху хрущовської відлиги. Вивченню шістдесятництва також сприяють мемуари й автобіографії самих шістдесятників, які намагаються подати власний зріз тієї складної доби, пропонують свою версію подій, у яких брали участь, своє світовідчуття і світорозуміння, свою історичну модель епохи. Митці-шістдесятники Г. Тютюнник, Є. Сверстюк, І. Жиленко, М. Коцюбинська, Р. Корогодський, Н. Світлична створюють не лише індивідуальний автопортрет, а й соціально-психологічний портрет доби, розкривають важливі риси духовного портрета свого покоління на тлі тогочасної дійсності, передають соціально-культурний клімат епохи.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Недостатньо дослідженими залишаються особливості діяльності інтелігенції, руху шістдесятників в Україні за часів хрущовської відлиги. Важливість цього періоду для сучасної України змушує нас все ретельніше вивчати його. О. Пахльовська зазначає, що «шістдесяті роки, їхня пам'ять, їхня філософія, їхній спадок, їхня еволюція є палючою магматичною основою української сучасності. Тому так непросто зрозуміти суть цих років, проаналізувати їхню генеалогію, окреслити їхній контекст, простежити їхню еволютивну парадигму <...> шістдесятники заклали генетичний код сучасної України. Вони були першими, хто спромігся на спротив. І тому без них не було б нас, сьогоднішніх. Недарма на барикадах 90-х першими знову були вони – лицарі бунту 60-х. Їхнє життя було постійним протистоянням. І бунтом була їхня творчість» [9, с. 65].

Мета статті – зробити аналіз внеску інтелігенції, руху шістдесятників у розвиток української культури у другій половині 1950-х – у 1960-х рр. та у справі визволення українського народу.

Виклад основного матеріалу. Після смерті Й. Сталіна настає період так званої політичної відлиги (1956–1959 рр.), контроль над суспільною свідомістю послабився. Процес десталінізації створив нову духовну атмосферу в суспільстві, розпочався процес національно-культурного піднесення та духовного відродження, який, у свою

чергу, привів до формування якісно нової генерації людей, розум і свідомість яких не були окуті ланцюгами попередніх поколінь [10, с. 107–108]. Період відлиги викликав таке явище суспільно-культурного життя, як шістдесятництво – рух творчої інтелігенції, яка сповідувала оригінальну тематику, нові думки, відмінні від офіційних, стала центром духовної опозиції режиму в Україні. Для української інтелігенції на передньому плані стояли болючі національні проблеми.

Важливим моментом у формуванні світогляду інтелігенції був вплив гуманістичної західної культури. Різними стежками, здебільшого через переклади, до України потрапляли твори Е. Хемінгуей, А. Камю, А. Сент-Екзюпері, Ф. Кафки й ін. Одкровенням стало італійське кіно епохи неореалізму. Закономірним результатом цих зрушень було відродження інтересу до власної культури, її багатств. Нове покоління інтелігенції, крім більшої свободи й інформованості, мало в активі вищий культурний рівень, талант і смак. Відбулася певна переоцінка цінностей: це покоління вважало природним своє право на розкутість, щирість почуттів, звернення передусім до внутрішнього світу людини, прагнуло до відновлення чистої естетики, культивувало красу, палко бажало новизни. Талановита генерація українських інтелектуалів, насамперед письменників, своєю творчістю протестувала проти панівної задушливої політичної атмосфери, боролася за справжні українські культурні цінності, національну свободу і людську гідність. Водночас відкидалися ідеї співпраці із системою, яка заперечувала елементарні національні та людські права. Шістдесятників представляли поети: Іван Драч, Микола Вінграновський, Василь Симоненко, Ліна Костенко, Євген Гуцало, літературні критики Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Іван Світличний, художники Алла Горська, Віктор Зарецький, Опанас Заливаха, режисер Лесь Танюк, кінорежисери Сергій Параджанов, Юрій Іллєнко, Леонід Осика, перекладачі Григорій Кочур, Микола Лукаш, історик Валентин Мороз, журналіст В'ячеслав Чорновіл та інші. Вони розвинули активну культурницьку діяльність, яка виходила за межі офіціозу: влаштовували неформальні літературні читання та художні виставки, вечори пам'яті репресованих митців, ставили замовчувані театральні п'єси. З появою шістдесятників гостро постала проблема «батьків і дітей» у літературі. Молода генерація закидала «літературним батькам» відповідальність за сталінські злочини, пристосуванство до деспотичного режиму. Українські шістдесятники своїми творами й активною громадською діяльністю намагалися відроджувати національну свідомість, боролися за збереження української мови та культури. Своєрідним організаційним осередком руху шістдесятників став київський клуб творчої молоді «Сучасник», що виник у 1959 р.

Його очолив Лесь Танюк, а найактивнішими учасниками були Алла Горська, Михайлина Коцюбинська, Микола Вінграновський, Іван Драч. Серед основних форм їхньої багатогранної діяльності були: відродження різдвяних вертепів, організація різноманітних мистецьких гуртків, пошук місць масових поховань сталінських жертв, вечори пам'яті відомих діячів: Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Куліша, Л. Курбаса, виступи у пресі тощо. Під впливом київського осередку створено клуб творчої молоді «Пролісок» у Львові, керівником якого став Михайло Косів, а діяльними членами – брати Михайло і Богдан Горині, подружжя Калинців, Михайло Осадчий та інші [11, с. 80–82]. Із середини 1960-х рр. шістдесятники розпочали формування політичної опозиції комуністичному режиму і незабаром стали активними учасниками дисидентського руху в Україні. У статті «Мистецтво живопису і сучасність» О. Довженка, яка була опублікована в червні 1955 р. у «Літературній газеті», містився заклик «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму». Він сприймався як сигнал нових можливостей для вільного творчого пошуку. З позицій «розширеного трактування методу соціалістичного реалізму» написані автобіографічна повість О. Довженка «За ширмою», поеми «Розстріляне безсмертя», «Мазепа» та повість «Третя рота» В. Сосюри, «Дикий мед» Л. Первомайського, роман Г. Тютюнника «Вир». У поезії та прозі активно виступали В. Симоненко, М. Руденко, Л. Костенко, Д. Павличко, М. Вінграновський, Р. Лубківський, Ю. Мушкетик, І. Чендей, І. Драч, В. Шевчук. Літературну критику представляли І. Дзюба, Є. Верстюк, І. Світличний, В. Чорновіл, В. Мороз. Політична відлига привела до нової хвилі «українізації». Знову відкрито порушено питання про збереження української мови та розширення сфери її вживання. На захист української мови виступили М. Рильський, Л. Дмитренко, Н. Рибак, С. Крижанівський та інші. Письменник М. Шумило в журналі «Смена» за липень 1956 р. писав: «На жаль, ще є люди, які нехтують мовою українського народу. Декому з них здається, що українська мова недовговічна. Мине, мовляв, небагато часу, і українська мова зникне, а її замінить мова російська. Це нащадки великодержавних націоналістів типу Суворіна, що видавав газету «Новое время», і Шульгіна – видавця такої ж реакційної газети «Киевлянин». Це абсолютно ворожі нам, радянським людям, думки. Ніяка мова не повинна витискувати іншу мову. У тому суть і рівноправності націй. Із зникненням мови зникає, гине і нація» [12, с. 369]. Значними поетичними явищами стали збірки «Полудень віку» і «Листи на світанні» А. Малишка, «Ми – свідомість людства» П. Тичини, «Італійські зустрічі» М. Бажана, поезії П. Воронька, М. Нагнибіди, Д. Павличка, Л. Первомайського, І. Муратова й ін. Для періоду відлиги

характерне відновлення історичної справедливості – повернення українській культурі імен незаслужено забутих або несправедливо репресованих. Значну роботу провели створені в 1956 р. комісії щодо впорядкування посмертної спадщини. Вони, зокрема, опрацювали твори В. Чумака, В. Еллана-Блакитного, а також репресованих письменників – Б. Бобинського, О. Досвітнього, Г. Косинки, М. Ірчана, М. Куліша та багатьох інших. Низка митців поновлені у правах членів Спілки українських письменників. Серед них Н. Забіла, Г. Епик, Б. Коваленко, В. Поліщук, Г. Овчаров, Г. Хоткевич, Е. Шехтман, О. Сорока, В. Гжицький. У 1956 р. реабілітовані Б. Антоненко-Давидович, П. Кононенко, П. Колесник, А. Петрусь. Після довгих репресій повернулися в 1957 р. до літератури М. Андрущенко, М. Годованець, М. Гаско, М. Доленго, О. Журлива, М. Марфієвич. У жовтні 1957 р. поновлений у письменницькому товаристві репресований О. Ковінька, у грудні – В. Мисик. Реабілітація давала право на видання деяких творів письменників. Низку творів письменників, які були репресовані за сталінського режиму, опубліковано в «Антології української поезії» та збірнику «Революційні поети Західної України». У газетах і журналах друкувалася велика кількість статей про реабілітованих. З'явилися літературознавчі праці про них. Реабілітовані діячі культури, які лишилися живими, поступово втягнулися в культурне життя народу. Характеризуючи шістдесятництво, один із його представників В. Мороз підкреслював: «То було молоде покоління, яке пішло в університети, яке могло уже подумати про щось інше, а не тільки про елементарні умови існування <...>. Чорнів, наприклад, був редактором комсомольської загальноукраїнської газети. Дзюба був одним з найважливіших критиків у Спілці письменників України. Стус був аспірантом в Інституті літератури в Києві. Одним словом, люди на найвищих щаблях <...>, які в комуністичному істеблшменті могли далеко піти. Але це були найкращі люди в розумінні моральному <...>. Вони відчували, що проповідувати те, в що не віриш, просто робити кар'єру, дивитись, як твій народ російщатъ, – це багно. Значить, у тих людей виникло природне бажання вирватись з багна» [13, с. 34]. Важливим документом нової хвилі відродження стала праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», де він сміливо засуджував практику нехтування громадянськими правами українського народу. Гострій критиці була піддана національна політика комуністичної партії в Україні. «Яка це нація у світі може похвалитися таким становищем, – запитував І. Дзюба, – коли найбільші її вчені в галузі суспільних наук – М. Грушевський і М. Драгоманов, люди із світовим ім'ям і світовим визнанням – невідомі у своїй країні?» [14, с. 32]. Саме цю працю письменник Б. Антоненко-Давидович назвав референ-

думом покоління. Вустами молодого публіциста найактивніша частина української молоді заявила про свій розрив із тоталітарною системою.

Серед молодих поетів виділявся Василь Симоненко – «лицар українського відродження». Перша поетична збірка «Тиша і грім» вийшла в 1962 р. У грудні 1963 р. поета не стало. Уже після передчасної смерті з'явилися його книги: «Вино з троянд», «Земне тяжіння», «Берег чекань». Провідна ідея творчості поета – любов до батьківщини. Стрімко ввійшла в українську літературу наприкінці 1950-х рр. Ліна Костенко, її перші збірки, написані під час відлиги, – «Проміння землі», «Вітрила», «Мандрівки серця», засвідчили непересічний талант поетеси, здатність глибоко, філософські осмислювати дійсність, генерувати нові, оригінальні думки, подаючи їх у чудовій поетичній формі. Глибокий і колоритний світ художнього слова поетеси став подією в літературному житті України. Але з кінця відлиги збірки Л. Костенко перестали виходити, хоча вона працювала плідно й напружено. Непересічний поетичний хист виявив Василь Стус. Він був одним із небагатьох, хто зважився на відкриту боротьбу з політичним режимом, – шістдесятник, який став дисидентом. У результаті творчість і громадська діяльність шістдесятників стали справжнім проривом у сформованій монолітній системі заідеологізованої культури. Поетичні вечори І. Драча, Л. Костенко, М. Вінграновського й інших шістдесятників збирали тисячні аудиторії. Плеяда блискучих літературних критиків повернули цьому жанрові звання літератури. Характеризуючи найяскравіших представників шістдесятництва в українській літературі, Є. Сверстюк писав: «Шістдесятники – велике явище другої половини ХХ ст., дивне своєю появою в неповну пору відлиги і стоїчним протистоянням неосталінізму та живучою енергією в пору лібералізації <...>. Серед ознак шістдесятників я б поставив на перше місце юний ідеалізм, який просвітлює, підносить і єднає <...>. Другою ознакою, отже, я б назвав шукання правди і чесної позиції. В самому шуканні вже є неприйняття, опір, протистояння офіційній літературі і всьому апаратів будівничих казарм» [15, с. 24–25].

Зростання національної самосвідомості налякало центральну владу в Москві, було взято політичний курс на злиття націй і посилену русифікацію. Цю ідею підтримали власті України, очолювані В. Щербицьким. Гоніння на шістдесятників призвели до того, що частина з них «переорієнтувалися», ставши покірними режимові, інші відійшли від громадської діяльності й зайнялися суто фаховими справами, але були й такі, хто не відмовився від своєї позиції і пішов на загострення стосунків із владою; практикувалися такі методи боротьби за національні, політичні і культурні права, як петиції, протести, демонстрації, самовидавча література, влаштування страйків, створення нелегальних

політичних організацій. Частина шістдесятників стояли на порозі формування політичної опозиції. На зміну шістдесятництву, зазвичай культурницькому, ішов дисидентський рух, що включав не лише пропагування культурних ідей, але і правозахисну діяльність.

Висновки. Розвиток української культури в той час свідчив про потенційні можливості народу, про його потяг до реалізації себе в культурній творчості. Відлига розкріпачила творчий потенціал українського народу, сприяла піднесенню національної гідності та самосвідомості, збереженню й примноженню духовних і моральних сил для подальшої боротьби. Рух шістдесятників і дисидентів сприяв поступовому національному відродженню, завдяки їхній мужності та національній свідомості відродилася українська національна ідея та її найвищий прояв – ідея незалежності України.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Зарецький О. Українське шістдесятництво і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР. *Сучасність*. 1995. № 4. С. 122.
2. Дроздовський Д. Код майбутнього. *Філософія українського шістдесятництва* : монографія. Київ : Видавничий дім «Всесвіт», 2006. С. 192.
3. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фоліо, 2003. 144 с.
4. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (історико-літературний та поетикальний аспекти) : монографія. Київ : Смолоскип, 2010. 632 с.
5. Бажан О. Діяльність клубів творчої молоді в Україні в 1960-х рр. у першоджерелах. *Краєзнавство* : науковий журнал. 2006. № 1. С. 80–82.
6. Бажан О., Данилюк Ю. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.). Київ : Рідний край, 2000. 232 с.
7. Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965). Київ : Вид. дім «Лі-Терра», 2004. 324 с.
8. Заплотинська О. Інтелектуальний неконформізм в Україні в 60–70-х рр. ХХ ст. (історико-культурний аспект) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. 229 с.
9. Пахльовська О. Українські шістдесятники: філософія бунту. *Сучасність*. 2000. № 4. С. 65.
10. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (історико-літературний та поетикальний аспекти) : монографія. Київ : Смолоскип, 2010. С. 107–108.
11. Бажан О. Діяльність клубів творчої молоді в Україні в 1960-х рр. у першоджерелах. *Краєзнавство* : науковий журнал. 2006. № 1. С. 80–82.
12. Історія України: нове бачення. Т. 2 / за ред. В. Смолія. Київ : Україна, 1996. С. 369.
13. Мороз В. Есеї, листи й документи. *Сучасність*. 1975. С. 34.
14. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : КМ Academia, 1998. С. 32.
15. Сверстюк Є. Блудні сини України. Київ, 1993. С. 24–25.